

Данило Г. СТРУК

ВІДЗИСКАННЯ “ЛИСА МИКИТИ”

В українській літературі навзагал і в творчості Франка зокрема *Лис Микита* відіграє енigmатичну роля. Без сумніву, це один із найкращих Франкових творів, якщо не найкращий, – попри це, франкознавці, за одним винятком – сином Франка Тарасом¹, найчастіше не звертали на нього уваги. Хоча багато хто у Західній Україні знає частини твору напам’ять, усе ж більшість українців вважають його нічим більшим, ніж гарним оповіданням для дітей. Щоб переконатися в цьому, варто поглянути на ілюстрації Караффі-Корбут до видання з 1973 року, за редакцією Рильського. Ясно видно, що *Лиса Микиту* потрактовано як оповіданнячко з *Малютка*. Сам Франко був амбівалентний щодо свого твору. Він усвідомлював, що твір дуже вдалий і навіть приносить зарібок², та коли вислав 1-го квітня 1890 року Драгоманову свою автобіографію, то не згадав *ЛМ* серед своїх творів³. Усе-таки за життя Франка з’явилася аж п’ять видань, а за яких сто років з гаком від появи першого видання *Лиса Микиту* перевидано близько 25 разів, себто, майже кожних чотири роки!⁴ Можна б сміливо твердити, що, так як і *Кобзар*, *Лис Микита* є твором української літератури, який ніколи не випадає з друку. А все-таки далі залишається те дивне явище, що, готовуючи цю статтю, я знайшов тільки одну працю, присвячену *ЛМ*, а сам Франко якось нехтував цим твором. Чому? Хоч ставлення Франка зовсім загадкове, інші легковажили *ЛМ*, мабуть, тому, що ясність, “простота” твору, легкість, з якою він надається до вивчення напам’ять, спонукають до думки, що це твір не дуже серйозний – така собі дрібничка для дітей. Та насправді *Лис Микита* настільки ж “дрібничка”, наскільки “дрібничкою” є Моцартова “Айне кляйне Нахт Музік”. Одне й друге – просте, елегантне й досконале. Яким би простим не видавався Моцартів твір, кожна нота є незамінна. У *ЛМ* теж не можна жодного слова замінити без того, щоб не порушити досконалості твору.

Це одразу помітно, коли порівняти ту саму строфу в трьох різних виданнях: київське видання 1914 року, львівське 1973-го (перше спотворене царською, а друге – радянською цензурою) і “канонічне”⁵ видання:

1909

Став я мокрий та й міркую:
“Ну, гляди ж святошу тую,
Як мене втягнула в рів!
Ну, а я ж то що за колик?
Православний чи католик,
Щоб свиней хрещених їв?”

1914

Став я мокрий та й міркую:
“Ну, гляди-ж чистоху тую,
Як мене втягнула в рів!
Ну, а я ж то що за колик?
Чи я крілик, чи я волик,
Щоб свиней умитих їв?”

Став я мокрий та й міркую:
 “*Кам би взяв святошу тую!*
 Чerez неї я здурів:
Де ж ото у нашім краї
Вовк такий дурний бувас
 Щоб свиней хрещених їв?”

Неважко відчути, як усі зміни звучать фальшиво. “Крілик-волик” замість “православний чи католик” – це просто нісенітниця, а редакція Рильського, хоч і не безсенсова, а все-таки втрачає релігійно-українську гостроту виразу, закодованого в протиставленні “православний-католик”, Такого роду текстуальні порівняння були б цікавою темою для окремого дослідження. Наше зацікавлення в цій статті обмежується на більш загальному аналізі канонічного видання *ЛМ*.

Передовсім треба раз і назавжди заперечити думку, що *ЛМ* – твір для дітей. Він тією мірою “для дітей”, що й Орвелів “Колгосп тварин”. Дітям можуть подобатися в *ЛМ* оповідання про звірів, ритм, рима і навіть час до часу гострота вміло сформульованого виразу. Та іронія й сатира, що становлять підвалини твору, ситуаційні афоризми, тонкі нюанси в судженнях про суспільні порядки, скоплені Франком у творі, – все це є поза зрозумінням більшості дітей і не було навіть задумане для них. Правда, що Франко вперше надрукував свій твір у дитячому журналі “Дзвінок”, але навіть цей факт, здається, більше пов’язаний із наявністю видавця. У листі до Драгоманова, за рік перед появою твору, Франко пише: “Одіссея” і “Reineke Fuchs...” се, по-моєму, дві речі, котрі у нас треба гарно перевести (сього останнього можна б потрохи й підліти антишляхетським та антипопівським соусом)”. Не надто для дітей!

По-друге, якою мірою *ЛМ* є перекладом *Райнеке Фукс* Гете? Просто кажучи, це такий же переклад, як “Енеїда” Котляревського є перекладом твору Вергілія. Основна структура фабули в *Райнеке Фукс* і *Лисі Микиті* однацова, але, як сам Франко скрупульзно доказав у своїй вступній статті про походження фабули “лиса” у світовій фольклористиці й літературі (“Хто такий *Лис Микита* і відки він родом”), його джерелом був тільки *Райнеке Фукс*, – навіть сам Гете використовував існуючі фламандські та німецькі версії оповідань про лиса. Винесене Франком на титульну сторінку “З німецького переробив Іван Франко” деякою мірою “замилює око”, дозволяючи авторові прийняти цю віддалі від власного твору задля політичних міркувань. Франко ційно звільнився із третього свого ув’язнення, і було багато безпечніше видати твір без того, щоб нести за нього повну відповідальність, і то в “діточому журналі” – надто ж коли це гостра сатира. Правда, як подає Тарас Франко, Франко читав *Райнеке Фукса* Гете і дуже захопився ілюстраціями Вільгельма фон Каульбаха⁷. Франкове зацікавлення твором Гете почалося ще тоді, коли він був у четвертому класі і вже тоді почав “компонувати свого “Лиса Микиту” і радився з Коріневичем щодо назв звірів”⁸. Та для повного зрозуміння, якою мірою твір Франка є самобутнім, неминуче треба порівняти обидва твори.

Навіть побіжне зіставлення обох показує, якою мірою *ЛМ* є оригінальним твором. Правдивий переклад твору Гете з’явився у Львові 1942 року⁹, і зіставлення обох українських текстів (перекладу і *Лиса Микити*) розкриває великі розбіжності між ними. Без сумніву, є й подібності. Обидва мають дванадцять пісень, описують обвинувачення лиса, підперті різними оповіданнями звірят, яких лис скривдив, судовий процес, і в обидвох лис договорюється до того, що його звільняють від карі смерти; там і там є двобій між лисом і вовком, у якому лис виграє й увічується славою та престижем при царському дворі. На цьому подібність закінчується. Класичні гексаметри Гете замінено секстинами, римованими “аабввб” або “аабввб” в народному ритмі, дуже подібному до чотиристопного хорея.

Хоча в обох описується царський двір, у *Лисі Микиті* відсутні рицарські прикраси, титули, навіть бракує виклику на двобій рукавичкою¹⁰. Хоча обидва твори в основному – супільна сатира, та, помимо наміру Франка “підлити... антипопівським соусом”, всі справді антиклерикальні насмішки в *Райнеке Фукс* зникли з *Лиси Микити*. У першому є насміхання з таїнства прощення гріхів¹¹, рівно ж лис не може повести короля до захованих скарбів, бо він екскомунікований, і не випадає королеві бути в товаристві того, хто поза церквою¹². У *ЛМ* нема ні Мартина, ні його обіцянки. Насамкінець, кіт кусає не війта в ніс, а попа в геніталії¹⁴, що приводить кухарку в розпач, і вона готова віддати “свій плохенький нажиток, / Тільки б з паном-отцем не скоїлось лиха такого”¹⁵. У творі Гете наявніша присутність людей, і вони беруть багато активнішу участь у фабулі¹⁶. Крім того, в *Райнеке Фукс* є сексуальні натяки й навіть сексуальний проступок: лис двічі гвалтує вовчицю, і це, власне те, що найбільш обурює вовка, головно ж другий гвалт, коли вовчиці хвіст примерз до льоду й вовк бачить, що лис робить¹⁷. Дивно, але секс зовсім відсутній у *Лиси Микити*. Деякі згадки про те, як звірі зі страху роблять під себе чи як мавпа, готуючи лиса до двобою, наказує йому сечею змочити свій хвіст і тим бити вовка по очах¹⁸, – усе це Франко випустив чи очистив. Може, зробив він це через свою соромливість. Але безсумнівним є те, що ці очищення тексту не завдали школи цілісності *Лиси Микити*. Бракує теж довгих коментарів про супільні нелади і несправедливості, що містяться в *Райнеке Фукс* і є більше поглядами Гете, ніж його персонажів¹⁹. Отож із повищого ясно, що це два зовсім різні твори, хоч на ту саму тему. Та навіть спільні епізоди не єднають ці два твори, як видно з наступного порівняння текстів:

Гете:

Лишенко! Що за мерзенні тварюки! Невже ці істоти
Ваше кодло? Ото найсправжніша голота пекельна!
Ну бо, втопіть їх скоріше, аби на землі не плодилось
Це поріддя! Скажу, що коли б це мої були діти
Сам би їх подушив. На бісенят попловати б із ними!
Треба було б лише у болоті якімсь прив'язати
До комишів, як приналду, цих виродків ваших паскудних,
Так, болотяні мавпи – така пасувала б їм назва²¹

Франко:

Дай обідати, Малпо глупа!
А се що? Чортяток купа?
Ну, та й погань, Боже крий!
Та бо й ти – хай дундер свисне!
Глянеш – молоко аж кисне...
Ну, а де твій чорт старий?²⁰

Уміння чітко формулювати дію, майже у формі афоризмів, добре підібрані епітети, підсилені римою, еліпс у порівнянні (“Глянеш – молоко аж кисне”), – все це робить версію Франка надзвичайно стислою, а водночас повною пластики і життєвости. Те, що найбільше робить *Лиси Микиту* унікальним, – це Франкова українізація цієї загальнолюдської фабули. Тут знову напрошується аналогія з Котляревським²². Так, як Котляревський перетворив своїх троянців на запорожців, так Франко зукраїнізував своїх звірят.

Цар Лев, Вовк Неситий, Цуцик Гектор, Кіт Мурлика, Борсук Бабай, Ведмідь Бурміло, Заяць Яць, Цап Базилко, Мама Шкапа, Малпа Фрузя, ну й,

самозрозуміло, Лис Микита – це головні персонажі. Більшість імен – Гектор, Мурлика, Яць, Базилько – це прямо імена, давані присвоєним звірятам у Західній Україні; Бабай і Фрузя – дуже вдалі витвори Франка; цар Лев і мама Шкапа названі функціонально, Ведмідь Бурмило – ім’я, основане на доволі поширеній кличці ведмедя, а Вовк Неситий має епітетне прізвище на окреслення його головної риси. Такого роду епітетне назовництво було дуже поширене між запорожцями. Про ймення головного героя, як і про нього самого, – пізніше. Франко далі українізує твір тим, що розташовує царський двір у Львові, а на лисову посілість уживає присвійний прикметник “Лисович” в множинній формі, що нагадує його власні “Нагуевичі”²³. Люди, що з’являються в творі, – всі мають українські імена: Охрім, Гринь, Андрій, легендарний цар Горех.

Ну, а відтак найбільш український елемент – уже сама мова твору. Хоча Франко намагався привести її в пізніших виданнях близче до стандартної літературної, він усе-таки приправив свій твір локальним західноукраїнським діалектом. У цьому сила твору, а заразом і часткове пояснення того, чому він не здобув такої широкої популярності в Східній Україні. Подібне було й зі Стефаником: його надзвичайні й досконалі оповідання ніколи не здобули належного визнання у Східній Україні, бо музика мови, така важлива для структури його оповідань і для характеризації персонажів, була дещо чужа українцям зі сходу. Коли мінялися слова, щоб укласти мову в літературну норму, – втрачалася сила твору. Це саме стосується і *Лиса Микити*. Немає порівняння між “На клапаню буде блам” і “Вийде шапка он яка”²⁴. Крім того, як і у Стефаника, Франкові герої були локалізовані в Західній Україні і колорит їхньої мови був невід’ємною частиною їх характеристизації.

Все ж таки, попри цей локальний колорит мови, твір, без сумніву, є універсальною метафорою зі значенням ширшим, ніж контекст Франкового суспільства. *ЛМ* – це гумористична сатира на суспільний лад у світі. Франкова, так би мовити, версія Брехтівського “The world is mean and man uncouth”²⁵ з уст Лиса Микити звучить так:

Наше все життя – війна є,
Кождий боресь в ній, як знає:
Сей зубами, той крильми,
Третій кігтами міцними
Інший скоками прудкими...²⁶

Ця дарвінівська схема урівноважується, мовляв, ієрархічним порядком “від короля вниз” і прийнятими законами та поведінкою. Та суспільство настільки добре, наскільки “матеріал”, з якого воно складається, якісний, – а матеріал “від короля вниз” зітканий із суєти й захланності, які поодинчо або разом перебувають у центрі більшості епізодів, що входять до *Лиса Микити*. Захланність є причиною упадку Бурмила, Мурлики, Неситого й вовчиці, як і самого Лева, а пиха губить Базя. Гумор виринає з драматичної іронії, яка створюється, коли Франкова сатира розкриває гіпокризію, що нею стараються замаскувати ці захланність чи самолюбство.

Все це спирається на протиставлення Лиса Микити іншим персонажам. Хто ж є цей Лис Микита? Хоч як це дивно, але Франко, мабуть, узяв назву свого героя з польської мови²⁷, та кличка “гайдамака” вповні українізує його. Він, на думку всіх інших персонажів, – хитрий негідник, який є причиною всіх їхніх клопотів і нещастя. Найбільше зі всіх нарікає Вовк Неситий, гнаний захланністю, ненажерливістю і просто глупотою. Та читач скоро завважує, що в кожній ситуації є два пояснення того, що сталося, і що частіше Лис скривдженій більше, ніж він сам кривдить. Лис Микита знає, що потрібно, аби “підкупити” ведмедя (мед) і кота (миші). Обох посланців короля легко корумпувати. Вони самі чи їхня

захланність є причиною їхнього нещастя: все, що Лис Микита робить, – це пособляє їхнім “бажанням”. Лис теж знає, що блат є невіддільною частиною кожного суспільного ладу:

Ласка панська, вплив жіноцтва
Вище понад всі свідоцтва...²⁸

Якщо не “вплив когось” – то пряме підлизування. Лестощі – це один із засобів суспільного посування та засіб для “лагодження” справ. Навіть сам Лис Микита невзмозі опиратися силам улесництва, коли наприклад, він, під впливом підлабузницьких слів когута, дозволяє йому вирватися зі своїх лап:

Я артист є, любий стрику!
В мене кожне з слів велику
Силу вражень підійма.
Тож, як вчув слова такії,
Розгулялись в мене мрії,
Скоکнула душа сама.

Рот роззвивши без тямі,
Живо сплеснувши руками,
Мовлю: – “Отакий пан Лис!”
В цій хвилині Півень-злюка
Скочив, пурхнув, мов гадюка,
Та й на гілку тільки блис²⁹.

Та найчастіше досягає своєї мети за допомогою лестощів саме Лис – включно з тим найбільш відомим підлабузництвом, коли він уперше стрічає Малпу Фрузю. Могутня сила лестощів надалі іронічно підкреслена в ситуації Неситого, який задурний, аби збегнути цю істину суспільного спілкування. Неситий гірко покутує свою глупу прямомовність. Та ніхто йому не співчуває, як і не співчуває іншим “нешастям” звірят. У гумористичних оповіданнях, якщо там забагато співчуття або якщо персонажі змальовані тривимірно, радше ніж представлені як двовимірні карикатури, – затрачується гумор. Тому в *Лисі Микиті* герої представлені гейбі в Діснеєвих мульфільмах: вовк завжди викриваний – так, як кіт Сильвестер чи Койот, що ганяє за куркою “Ровд-ранер-ом”. Помимо цієї двовимірності, є в деяких характеристиках елементи, які виходять поза двовимірність карикатур, як, наприклад, зображення Малпи Фрузі, опис дій котрої, умлівіч, перетворюється з карикатури на шовіністично-чоловічу сатири суфражетки кінця минулого століття:

Малпа тим часом розводить
Теревені всі свої
Про жіночі нерви ніжні,
Про мужчин чуття побіжні,
Про рабство жінок у сім’ї.

Про небіжчика спімнула
Та й тяженько так зітхнула:
“Він мене не розумів!”
Далі скочила в культуру,
Ворожбу, літературу,
Стрій, політику і спів³⁰.

Це, так би мовити, асоціативна сатира, оперта на дії. Інший спосіб сатири – це коли, не вдаючись до дії, а прямо користуючися двозначністю імен деяких звірят, Франко подає, наприклад, цей жовчний опис суду:

В трибуналах засідали
Старі Іапи і Осли³¹.

Та найстарший пан Осяка
Вже п'ять років, як оглух...³²

Трюїзм, що закони грізні тільки для малих злочинців, формулюються в майже афористичному куплеті:

Дай малих злочинців вішатъ
Най велики тим ся тішатъ!³³

Не щадить Франко і цілого устрою:

“Що за ряд! Яка держава!
Дурням в ній гонори й слава...³⁴

...
Вбийство, помста, се є мода
Скрізь загальна у звірів.
І сам цар грабує чисто,
А не хоче особисто,
Шле медведів і вовків.³⁵

Насамкінець під сатиру втрапляють і сам автор, і інші “пророки” чи реформатори суспільства:

Я – овечий патріот!
Думка в мене – розбудити
І з неволі слобонити
Весь овечий наш народ.³⁶

При читанні цих та інших рядків із *Лиса Микити* пригадується заувага Гора Відала про Оскара Вайлда: “...не треба пояснювати деталі. Людина просто сміється і в той же час дивується, чому ніхто інший не зумів так довго і так без надмірного зусилля виконувати таке мовне обігравання [теми]”³⁷.

Повище цитовані строфи – приклад тих, у яких Франко вкладає свої погляди в уста своїх персонажів. Найчастіше (але не ексклюзивно) це Лис Микита. І зовсім явно читач має ідентифікуватися з цим “гайдамакою” – найспритнішим від усіх. Він є тим архетипним стороннім героєм, “аутсайдером”, хитрішим, ніж усі інші, майстром “зворотного джиуджитсу”, що використовує слабкості своїх сильніших і численних противників, аби їх побороти.

Чим же боремося ми?
Ми і силово не годні,
Ні, як карпи, многоплодні,
Ні нічвиди, як Сова,
Ані бистрі, як той Заєць,
В нас підмога лиш одна єсть –
Се розумна голова.

Нею треба нам крутити,
Ум. Мов бритву, наастрити,
Все обдумати в один миг,
Іншим сіті наставляти,
Але добре пильнувати,
Щоб самим не впасти в них!³⁸

Відомо, що прототип цього героя знаходиться в світовій скарбниці переказів, – але коли придивитися ближче до нього, то можна завважити, що частково він

нагадує самого Франка: теж певною мірою очорнованого своїми сучасниками, теж готового йти власним обраним шляхом, теж уживаючи різні ходи, щоб дати собі раду в житті, – от хоч би навіть друкування *Лиса Микити* – цієї сатири на суспільство – під “наліпкою” перекладу і в дитячому журналі. Можна тому й застановитися над тим, чи не є *Лис Микита* ніщо інше, як Франкове присвояення, так би мовити, цього світового “хитруна-виживача”. Загальноприйнятим є припущення, що, пишучи *Мойсея*, Франко мав на думці себе, – чи *Лис Микита* не становить другий бік цієї “медалі”? Там – пророк, а тут – критик? Багато із сатиричних поглядів Франка на суспільство вкладено в уста його “гайдамаки”-героя. А врешті-решт, є ще один момент, що ідентифікує Франка з його героем. Остання, найсерйозніша зброя в арсеналі *Лиса Микити* – це слово. Уміння розповідати рятує його від шибениці. Творче слово – теж єдина зброя, яка була доступна Франкові. А тепер можна б подати гіпотетичну відповідь на питання: чому Франко гейби встидався свого геніального твору? Чи не збіг автора і героя є те, що спонукало Франка, критика суспільства, замовчувати *Лиса Микиту* в своїй автобіографії? Над цим, як і над іншими питаннями стосовно *Лиса Микити*, варто б застановитися. З другого боку, загальне нехтування цим шедевром Франка, мабуть, можна пояснити частково й тим, що *Лис Микита* нелегко вписувався в донцовський канон (як, наприклад, *Мойсей* чи інші, більш “національно стверджувальні” твори). Та хоч яка була б цьому причина, одне ясно: вже настав час, щоб *Лис Микита* посів своє місце між найкращими творами української літератури – до них він абсолютно належить.

¹ *Лис Микита*. Критичний розбір поеми Івана Франка. Львів. НТШ: 1937. Я не мав змоги роздобути це видання. Другою “великою” розвідкою є 32-сторінковий уступ Ярослави Закревської до книги “Казки Івана Франка”. Київ. 1966. Більш типовим трактуванням є таке, як в Юрія Кобилецького у праці *Творчість Івана Франка* (Київ, 1956), де він присвячує *ЛМ* цілих 2 сторінки!

² Див. лист до М. Драгоманова з 30 травня 1890, де Франко пише: “... через мою “Лиса Микиту” письмо його [Дзвінок] йде, особливо по читальнях люди дуже втішаються Микитою”. Франко Іван. Зібрання творів у п’ятидесяти томах. Т. 49. С. 254.

³ Хоча в листі з 5-7 березня 1890 Франко пише про те, що висилає Драгоманову частину з гонорарів за *ЛМ* (Зібрання творів у п’ятидесяти томах. Т. 49. С. 234), місяцем пізніше (хоч дуже детально вичисляє свої твори, включно з маленькими статтями в газетах), він навіть не згадує *ЛМ*, майже так, якби це в його очах не був серйозним твором або так, якби він встидався, що в час, коли “треба будувати державу”, він займається такими дрібницями. С. 251

⁴ У вступі до свого видання з 1953 року Ігор Федів нараховує 21. Я знаю одне, що він пропустив, – видання з 1946 року Української класики в Авгсбургу, і ще два, що вже з’явилися після 1953: Видання *Каменяра* з 1973 і львівське видання з 1996. Могли бути й інші.

⁵ Третє видання з 1902, виправлене Франком, вважається найбільш правильним. Четверте видання з’явилося без змін, а п’яте, хоч видане ще за життя Франка, було спотворене російською цензурою. Я вживатиму версію з 50-томного видання творів Франка (т. 4), що базоване на четвертому (1909) виданні.

⁶ Твори. Т. 49. С. 201.

⁷ *Тарас Франко*. Про батька. Статті, спогади, оповідання. Київ, 1956. С. 69.

⁸ *Там само*. С. 71.

⁹ Видання Української Академії наук, під редакцією Василя Сімовича, без подання перекладача і без подання дати видання.

¹⁰ *Там само*. Пісня 11, рядки 320-335.

¹¹ *Там само*. Пісня 3, рядки 392-399.

¹² *Там само*. Пісня 5, рядки 260-280.

¹³ *Там само*. Пісня 8, рядки 281-295.

¹⁴ *Там само*. Пісня 3, рядки 145-149.

¹⁵ *Там само*. Пісня 3, рядки 151-156.

¹⁶ *Там само*. Див., наприклад, Пісня 2, рядки 155-156, чи вище згадану сцену з кухаркою.

¹⁷ *Там само*. Пісня 3, рядки 115-125 і Пісня 11, рядки 18-22.

¹⁸ Там само. Пісня 11, рядки 385-390.

¹⁹ Там само. Див., наприклад, Пісня 8, рядки 108-235, де лис в основному каже, що від короля вниз усе злодії, і якщо гріх справді “грішний”, то, в першу чергу, церковні люди повинні б його оминати, зокрема в різних його сексуальних видах.

²⁰ Пісня 10, строфа 71.

²¹ *Geme*. Пісня 11, рядки 269-276. У німецькому оригіналі: Hülfe! Was für abscheuliche Tierre! Sind diese Geschöpfe/Eure Kinder? Sie scheinen fürwahr ein Höllengeseindel. / Geht ertränkt sie,das wäre das Beste, damit sich die Brut nicht/Über die Erde verbreite! Wenn es die Meinigen wären, / Ich erdosselte sie. Man finge wahrlicht mit ihnen / Junge Teufel, man brauchte sie nur in einem Moraste / Auf das Schilf zu binden, die garstigen schmutzigen Rangen! /Ja, Mooraffen, sollten sie heissen, da passte der Name! Johann Wolfgang Goethe. Sämtliche Werke, Vierzig Bände, Frankfurt am Main, 1994. Vol. 8.

²² Тарас Франко згадує цю спорідненість у своїм дослідженні “Лис Микита...”. С. 73.

²³ Там само. С. 73, де Тарас Франко пише, що Нагуєвичі були джерелом приповідок і виразів, що потрапили до твору.

²⁴ Пісня 1, строфа 33 в канонічному і строфа 32 у виданні під редакцією Рильського, де строфа 25 зовсім відсутня.

²⁵ Світ жорстокий, а людина вульгарна.

²⁶ Пісня 9, строфа 11.

²⁷ Тарас Франко. Названа праця. С. 69.

²⁸ Пісня 10, строфа 47.

²⁹ Пісня 10, строфи 40-41.

³⁰ Пісня 10, строфи 64-65.

³¹ Пісня 5, строфа 10.

³² Пісня 5, строфа 11.

³³ Пісня 5, строфа 9.

³⁴ Пісня 8, строфа 49.

³⁵ Пісня 9, строфа 24.

³⁶ Пісня 7, строфа 27.

³⁷ “... we don’t need to have jokes explained. One simply laughs; and wonders why no one else has ever been able to sustain for so flawlessly elegant a verbal riff”. Gore Vidal. “A good man and a perfect play”. Рецензія на Richard Ellman. Oscar Wilde // Times Literary Supplement. Жовтень, 1987. С. 1063.

³⁸ Пісня 9, строфи 11-13.